

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

ГНАТЕНКО КАТЕРИНА ІГОРІВНА

УДК 373.3.016:003-028.31

**МЕТОДИКА РОБОТИ НАД ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ОБРАЗУ-
ПЕРСОНАЖА В КУРСІ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ
В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Ємець Альона Анатоліївна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
доцент кафедри теорії і методики викладання філологічних дисциплін у початковій школі.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Палихата Елеонора Ярославівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри української мови та методики її навчання;

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Мартиненко Валентина Олександрівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
провідний науковий співробітник
відділу початкової освіти.

Захист відбудеться 2 липня 2019 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 58.053.05 Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, зала засідань.

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://www.tnpu.edu.ua> та в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: 46027, м. Тернопіль, вул. Кривоноса, 2.

Автореферат розіслано 29 травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. П. Штонь

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку людини. У «Законі про освіту» зазначено, що її метою є всебічний розвиток особистості, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей. Одним із важливих засобів гармонійного розвитку людини є література, яка дає можливість розуміти світ у різних його проявах.

Зміни, що відбуваються в педагогічній галузі, вимагають посилення уваги до усвідомлення учнями художніх творів. У 2011 році початкова школа перейшла з навчального курсу «Читання» на «Літературне читання», метою якого є становлення і розвиток якостей читача, здатного до самостійної читацької, комунікативної, творчої діяльності. Одним із завдань, зазначених у програмі «Літературне читання», є формування в школярів умінь сприймати, розуміти, аналізувати й інтерпретувати літературні тексти. Оновлення програми у 2016 році акцентувало увагу на важливості сприймання молодшими школярами літератури як мистецтва слова, оскільки на цьому ґрунтується аналіз художнього твору, основне завдання якого – сприймання художнього образу, усвідомлення ідеї твору.

Введення в початкову школу курсу «Літературне читання» викликало багато питань у вчителів-практиків щодо методики проведення уроків, складність яких пояснюється багатогранністю завдань, зокрема, необхідністю поєднувати вироблення навичок читання з пізнавальною та виховною роботою над текстом.

Особливе місце літературного читання в освітньому просторі початкової школи, важливість формування читача в нових реаліях навчання зумовили необхідність дослідити проблему специфіки художнього образу та його адекватного сприймання дітьми. Ці питання знаходилися в центрі уваги багатьох науковців ХХ століття (В. Голубков, О. Запорожець, Г. Кудіна, М. Кудряшов, В. Маранцман, Н. Молдавська, О. Нікіфорова, О. Орлова, С. Паламар, Л. Рожина, З. Романовська, О. Соловійова, О. Савченко та ін.). Однак проблема спеціально організованої роботи над сприйманням образів-персонажів у початковій школі залишається злободенною для сучасної педагогічної науки і практики.

З огляду на це тема нашої дисертації «Методика роботи над характеристикою образу-персонажа в курсі літературного читання в початковій школі» є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукової теми кафедри теорії та методики викладання філологічних дисциплін у початковій школі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Теорія та методика викладання філологічних дисциплін у початковій школі» (РК № 0114U003934). Тему дисертаційного дослідження «Робота над характеристикою персонажів в курсі літературного читання в початковій школі» затверджено рішенням вченої ради Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 7 листопада 2014 року), уточнено в такому формулюванні – «Методика роботи над характеристикою образу-персонажа в курсі літературного читання в початковій школі» (рішення вченої ради Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, протокол № 8 від 18 грудня 2018 року).

Об'єктом дослідження є процес навчання молодших школярів сприймати і розуміти художній твір.

Предметом – методика формування вмінь молодших школярів адекватно сприймати й характеризувати образ-персонаж художнього твору на уроках літературного читання.

Мета дисертації полягає в розробці й науковому обґрунтуванні методики формування вмінь характеризувати образ-персонаж художнього твору в початковій школі та перевірці її ефективності.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких взаємопов'язаних **завдань**:

1) визначити генезис і специфічні риси художнього образу у філософських, естетичних та літературних дослідженнях;

2) проаналізувати й систематизувати своєрідність образів у творах дитячої літератури;

3) схарактеризувати специфіку сприймання й розуміння молодшими школярами художніх образів;

4) виявити особливості подання характеристики персонажа в системі роботи над літературним твором у сучасній початковій школі;

5) розробити й апробувати методику формування вмінь характеризувати образ-персонаж художнього твору на уроках літературного читання в початковій школі.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що формування вмінь характеризувати образ-персонаж художнього твору в початковій школі можливе за умов:

– добору та використання в навчальному процесі творів, що представляють розмаїття образів дитячої літератури;

– послідовної та систематичної роботи над розумінням образів з урахуванням особливостей сприймання молодших школярів, що вимагає постійного унаочнення, ілюстрування;

– готовності до такої діяльності вчителя (обізнаність з особливостями художнього образу і твору, зі специфікою сприймання молодших школярів, уміння виразно читати, володіння прийомами, спрямованими на усвідомлення образів).

На різних етапах наукового пошуку використано **методи дослідження**:

– *теоретичні* – аналіз філософської, психолого-педагогічної, навчально-методичної літератури і синтез наукових положень із досліджуваної проблеми; порівняння, систематизація теоретичних ідей для визначення наукових засад роботи над характеристикою персонажів у курсі літературного читання в початковій школі;

– *емпіричні* – спостереження за навчально-виховним процесом на уроках літературного читання, анкетування, бесіди з учителями й учнями, тестування, аналіз відповідей учнів для визначення рівня сприймання художнього твору, що в подальшому дозволить визначити методику роботи над характеристикою персонажів на уроках літературного читання;

– *експериментальні* – педагогічний експеримент (констатувальний зріз; відбір і структурування навчального матеріалу), кількісний і якісний аналізи експериментальних даних для встановлення ефективності методів і прийомів роботи над характеристикою персонажів та інтерпретації й узагальнення результатів дослідного навчання.

Наукова новизна результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній *уперше*:

– *теоретично обґрунтовано* використання оптимальних методів і прийомів роботи над художнім твором, зокрема над характеристикою образу-персонажа на уроках літературного читання;

– *висвітлено* своєрідність образів у творах дитячої літератури;

– *здійснено* типологію образів-персонажів, наявних у творах, представлених у сучасних підручниках із літературного читання для початкової школи;

– *розроблено й апробовано* методику роботи над характеристикою персонажа учнями в початковій школі;

– *удосконалено* шляхи організації методичної роботи над художнім твором на уроках літературного читання в початковій школі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

а) у науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження теоретичних і практичних проблем вивчення роботи над художнім твором та характеристикою персонажа, зокрема в курсі літературного читання в початковій школі;

б) у навчальному процесі – під час підготовки лекцій для студентів, майбутніх учителів початкових класів, проведення практичних занять із навчальної дисципліни «Методика навчання української мови», створення підручників, навчально-методичних і науково-практичних посібників тощо.

Запропонована методика роботи над характеристикою персонажів у курсі літературного читання в початковій школі забезпечена комплексом художніх текстів, завдань, що дає змогу підвищити мотивацію молодших школярів до читання, покращити якість роботи з літературними творами, інтенсифікацію та результативність процесу роботи над характеристикою персонажів.

Дослідно-експериментальну роботу проведено на базі Харківського ліцею № 107 (довідка № 85/03-35 від 16 квітня 2018 р.); Харківських загальноосвітніх шкіл I-III ступенів № 10 (довідка № 152/01-44 від 4 травня 2018 р.), № 151 (довідка № 112/02-10 від 25 травня 2018 р.), Ізмаїльської спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 16; Прудянської

загальноосвітньої школи I-III ступенів Дергачівської районної ради Харківської області. Усього в педагогічному експерименті на різних етапах взяли участь 553 учні 2–4 класів та 45 учителів початкових класів загальноосвітніх шкіл.

Апробація результатів дисертації оприлюднена у виступах автора на наукових конференціях різних рівнів, зокрема *міжнародних*: «Методологія сучасних наукових досліджень» (м. Харків, 10 – 11 листопада 2016), «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (Tbilisi September 29, 2017), «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics» (Lublin, October 20 – 21, 2017 р.); *всеукраїнських*: «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (м. Київ, 21 квітня 2017), «Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи» (м. Суми, 27 – 28 квітня 2017 р.), «Дитинство і література: поетика, методика, дидактика» (м. Львів 18 – 19 жовтня, 2018 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в таких публікаціях автора: 6 статей у фахових виданнях України; 1 – у зарубіжному науковому періодичному виданні; 6 робіт апробаційного характеру в збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (261 найменування, серед них 3 – іноземною мовою) та 8 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, із них основного тексту – 180 сторінок. Робота містить 22 таблиці та 9 діаграм.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження; сформульовано гіпотезу, наукову новизну та практичне значення роботи; подано інформацію про апробацію, кількість публікацій і структуру дисертації.

У першому розділі «**Теоретичні засади роботи над характеристикою образу-персонажа в початковій школі**» розглянуто стан вивчення проблеми розвитку образу у філософських, естетичних та літературних дослідженнях; проаналізовано й систематизовано своєрідність образів у творах дитячої літератури; схарактеризовано специфіку сприймання й розуміння молодшими школярами художніх образів.

У роботі проблема художнього образу висвітлена в генезисі й аспекті функціонування в суспільстві. Художній образ як одна з провідних категорій мистецтва несе в собі відбиток культури, змінюється відповідно до основних тенденцій і вимог суспільства.

Аналіз наукових праць дозволив виділити основні риси художнього образу: абстрактність, виразність, пластичність, самодостатність, багатозначність та експресивність. Специфіка художнього образу визначається не тільки тим, що він осмислює дійсність, а й тим, що створює новий уявний світ у читача та слухача.

Враховуючи спрямованість дослідження на контингент початкової школи, було визначено специфіку художніх образів у дитячій літературі: 1) серед розмаїття образів людей, тварин, фантастичних істот переважають образи дітей; 2) портретам персонажів приділено менше уваги, порівняно з літературою для дорослих; 3) у мовленнєвому портреті персонажів переважає зовнішнє мовлення, яке традиційно тримається в межах нормативності; 4) незначне психологічне наповнення поведінки персонажів, порівняно з літературою для дорослих, акцентується увага на вчинкові, а не на мотиваційному складнику; 5) герої зазвичай мають або сталі риси характеру (у народних та авторських казках за фольклорними мотивами), або мінливі (в оповіданнях, оригінальних авторських казках тощо).

На сьогодні ще залишаються значні прогалини у вивченні розмаїття образів у творах для дітей, способів їх презентації. Нагальною потребою є створення загальної класифікації образів дитячої літератури, яка сприятиме подальшому розвитку літературознавства.

Аналіз психологічних і педагогічних праць показав, що усвідомлення учнями художніх творів є однією з найважливіших проблем методики літературного читання. На сучасному етапі зростає значення керування дитячим сприйманням. Серед його особливостей науковці (Л. Біленька, М. Воюшина, М. Оморокова та ін.) виокремлюють: фрагментарність, слабкість абстрактного й узагальнювального компоненту, залежність від життєвого досвіду дитини тощо. Уміння детально уявити картину, створену словами, вимагає копіткої роботи педагога й дитини-читача.

У дослідженні була використана класифікація рівнів сприймання художнього твору молодшими школярами, запропонована М. Воюшиною: фрагментарний (відсутнє цілісне уявлення про твір, увага зосереджена на окремих подіях); констатувальний (точна емоційна реакція читачів, яка не оформлена словесно); рівень «героя» (відтворення образу на основі художніх деталей; чітке визначення мотивів, наслідків учинків) та рівень «ідеї» (емоційна реакція не тільки на події, зображені у творі, а й на художню форму, узагальнення виходять за межі конкретного образу).

У другому розділі **«Методичні підходи до аналізу образу-персонажа літературного твору в початковій школі»** висвітлено шляхи організації методичної роботи над характеристикою персонажа в початковій школі; описано та проаналізовано особливості подання характеристики образів-персонажів у системі роботи над літературним твором у сучасній початковій школі, здійснено аналіз чинних програм та підручників «Літературне читання» для початкової школи.

Проблема сприймання образу-персонажа в початковій школі традиційно вирішувалася з урахуванням питань, пов'язаних з умінням читати.

У працях методистів (М. Воюшина, О. Джежелей, М. Оморокова, О. Савченко та ін.) простежується думка, що робота над образом має йти від первинного сприймання персонажу до аналізу складових його характеристики і завершуватись цілісним розумінням героя.

На основі результатів аналізу наукових джерел було виокремлено та систематизовано найбільш результативні методи та прийоми, які допомагають організувати роботу над характеристикою персонажа:

- *виразне читання вчителя* (забезпечує первинне сприймання твору, дає змогу проводити роботу одночасно з усім класом, незалежно від рівня сформованості навички читання в дітей);

- *літературна бесіда* (невимушене спілкування з дітьми надає вчителю цінний діагностичний матеріал щодо особливостей сприймання персонажів твору: що вже зрозуміли, а що потребує уточнення);

- *вибіркове читання* (пошук певної частини тексту для підтвердження своїх думок);

- *словникова робота* (невід’ємний елемент аналізу кожної частини твору; уточнення лексичного значення слів допомагає прояснити зміст, включає відтворювальну уяву дітей);

- *словесне та графічне малювання* (формується вміння виділяти й коментувати окремі образні деталі, елементи, картину в цілому, а також аналізувати прочитане, зіставляти образи, подані в тексті, із зображенням на малюнку);

- *читання в особах*;

- *драматизація* (завдяки виразності цей прийом дозволяє наочно виявити рівень сприймання і розуміння тексту);

- *перегляд мультфільмів, художніх фільмів, вистав за художнім твором із подальшим обговоренням*.

Зміна освітньої парадигми, реформування школи й застосування нового підходу в навчанні вимагає від учителя ґрунтовної підготовки до роботи з дітьми, у тому числі й в аспекті теми нашого дослідження. Серед новітніх технологій сучасної школи, які спираються на властиве молодшим школярам наочне-образне мислення, вирізняється використання всесвітньо відомого *конструктора Lego Education* та програмного забезпечення *Story Visualizer*, завдяки якому учні зможуть документувати свої проекти під час роботи над художнім твором. Учителеві це допоможе зрозуміти, як діти сприйняли твір, уявили персонажів та місце подій. Використання цієї програми дозволяє наповнювати уроки літературного читання в початковій школі практичною діяльністю.

Аналіз програм «Літературне читання» (2016 р.) та Типової освітньої програми (2018 р.) дозволив виділити основні вміння молодших школярів сприймати й розуміти образ-персонаж. На кожному етапі навчання учні мають уміти виокремлювати персонажі, розрізняти головних та другорядних героїв, розуміти їхні вчинки та мотиви поведінки, добирати влучні характеристики, спрямовані як на опис зовнішності, так і рис характеру.

Розгляд змісту та систематизація літературного матеріалу чинних підручників «Літературне читання» (2–4 класи) дав змогу виокремити такі групи персонажів (див. діаграму 1): 1) фольклорні герої з незмінними (типovими) рисами характеру (у народних казках, піснях тощо); 2) літературні твори, герої

яких мають мінімум характеристик (у невеликих оповіданнях і сюжетних віршах); 3) літературні герої, з виразною авторською докладною характеристикою.

Діаграма 1

**Образи-персонажі, наявні в підручниках
«Літературне читання» (автор-упорядник О. Савченко)**

Найбільшу групу в кожному з підручників складають твори, які містять образи-персонажі з мінімумом характеристик, часто образ героя окреслено іменем та обставинами, де відбуваються події. Кількість творів із героями, які мають досить повну характеристику, невелика. Вона не збільшується від класу до класу, що ускладнює формування необхідних умінь.

Комплекс запропонованих у чинних підручниках завдань не передбачає послідовного формування вмінь виділяти й характеризувати героїв твору. Вони спорадично звертають увагу дитини на зовнішність персонажа або вчинок, або рису характеру тощо. Завдання, спрямовані на використання та розвиток сприймання з метою поглиблення розуміння твору, у методичному апараті сучасних підручників практично відсутні. Отже, використання лише матеріалів підручників є недостатнім для формування вміння визначати характер персонажа.

У третьому розділі «**Експериментальне дослідження методики роботи над характеристикою образу-персонажа в початковій школі**» висвітлено мету і завдання експериментального навчання, обґрунтовано методику поетапного формування вміння адекватно сприймати й розуміти образи-персонажі художніх творів, подано аналіз показників констатувального зрізу, хід формувального експерименту та його результати.

Дослідження, спрямоване на розвиток умінь молодших школярів сприймати й характеризувати образи-персонажі на уроках літературного читання, проводилося в три етапи впродовж чотирьох років (з 2014 по 2018 рік).

На першому етапі (2014–2015 рр.) було визначено теоретичні основи дослідження, проаналізовано наявний стан методичної роботи над художнім твором і образом-персонажем, зокрема. Констатувальний зріз, проведений у початкових класах загальноосвітніх шкіл м. Харкова, Харківської та Одеської областей (загальна кількість опитаних – 553), показав рівень сформованості в молодших школярів умінь сприймати й аналізувати художній текст, давати характеристику образу-персонажу.

Метою другого етапу (2015–2017 рр.) було проведення формувального експерименту, під час якого впроваджувалася методика поетапного формування вмінь адекватно сприймати, розуміти й характеризувати образи-персонажі художніх творів. Апробація методики відбувалася в 3-х і 4-х класах Харківського ліцею № 107 та Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 10 на матеріалі української та зарубіжної дитячої літератури (на уроках літературного класного й позакласного читання та під час факультативних занять). У формувальному експерименті брали участь 114 учнів.

Третій етап (2017–2018 рр.) – контрольний, під час якого здійснювалася перевірка ефективності розробленої методики. Кількість учнів, які брали участь у контрольному зрізі, становила 242.

Констатувальний етап дослідження виявив, що понад 70 % респондентів (учні 3–4-х класів) не уявляє персонажів або уявляє їх невиразно. Більшість третьокласників (53 %) знаходиться на констатувальному рівні сприймання і досить велика частина – на фрагментарному (42 %), який характерний для дітей дошкільного віку, лише 5 % – на рівні «героя». Результати опитування четвертокласників: фрагментарний рівень сприймання мають 36 % учнів, констатувальний – 46 %, на рівні героя – 11 %, на рівні ідеї – 7 %. Це свідчить про те, що сприймання молодших школярів знаходиться на недостатньому рівні та не дозволяє їм повною мірою зрозуміти твір.

Було виявлено, що учні не намагалися звернутися до тексту з метою пошуку відповіді. Вони давали оцінку герою, з огляду на вчинки, без урахування мотивів поведінки персонажа, умов, у яких він діяв. На недостатність розуміння читачами-початківцями образів-персонажів указують помилкові оцінки емоційного стану героїв. Учнівські характеристики персонажів були обмежені, у них переважали категоричні слова-характеристики («гарний», «поганий»).

Дослідження дозволило визначити найтипівіші труднощі сприймання образів-персонажів у початковій школі: 1) учні уявляють персонажів без подробиць, часто припускаються помилок, визначаючи місце події; 2) не помічають художніх деталей; 3) в оцінці персонажів спираються на власний досвід, що іноді заважає адекватно оцінити ситуацію, описану у творі; 4) досить часто підлаштовуються під думку вчителя, намагаючись говорити те, що, як їм здається, очікує від них дорослий; 5) обмежений словниковий запас заважає добору доречних слів-прикметників для характеристики персонажа.

Результати констатувального етапу дослідження показали, що молодші

школярі потребують суттєвої методичної допомоги в розумінні змісту твору, у сприйманні героїв та вмінні їх характеризувати.

Анкетування вчителів (кількість опитаних – 45 осіб) виявило, що більшість респондентів вважають за необхідне приділяти увагу роботі над характеристикою персонажів на уроках літературного читання, вбачають це питання важливим та актуальним для початкової школи. Однак аналіз спостережень за навчальним процесом, розмаїття навчально-методичних матеріалів показав, що сучасні педагоги часто не враховують особливості сприймання учнів. Приклади ефективного аналізу літературних творів та образів, зокрема, на жаль, поодинокі як у досвідчених, так і вчителів-початківців.

На підставі теоретичних положень і результатів отриманих даних констатувального зрізу було розроблено методику формування вміння адекватно сприймати й характеризувати образи-персонажі художніх творів, апробація якої відбувалася під час формувального експерименту. Для участі в ньому були обрані третьокласники і четвертокласники, оскільки рівень техніки читання більшості дітей цієї вікової категорії дозволяє забезпечити повноцінну роботу з усвідомлення творів.

Ефективність реалізації розробленої методики залежала від навчального матеріалу – художніх творів, що представляють розмаїття образів дитячої літератури. Для того щоб сформовані вміння були універсальними і дозволяли молодшим школярам поступово переходити до більш складних форм і видів літератури, були дібрані твори письменників різних епох (від XIX століття до сучасності), які входять у коло дитячого читання (І. Франко «Три міхи хитрощів», М. Коцюбинський «Маленький грішник», О. Копиленко «Настуся Горошинка», В. Нестайко «Надкушений пиріжок», К. Бабкіна «Мсьє Жак та квітнева риба» тощо).

Під час дослідження була впроваджена типологія вправ, спрямованих на формування вмінь характеризувати образ-персонаж: аналітичні, зображуваного характеру та творчо-конструктивні.

Метою аналітичних вправ була ретельна робота над текстом літературного твору, його «вчитування», міркування над окремими аспектами характеристики персонажа:

– виокремлення головних і другорядних героїв художнього твору. Молодші школярі усвідомлювали, що головні герої знаходяться в центрі уваги письменника, з ними відбуваються основні події, про них читач отримує з тексту найбільше інформації, а другорядні – виконують допоміжну роль і дозволяють краще зрозуміти й оцінити вчинки протагоніста;

– пошук у творі слів, що характеризують героя. Під час аналітичної роботи над текстом учням пропонувалося знайти дієслова, або прикметники, які стосуються того чи іншого персонажа. Слова, дібрані учнями, супроводжувалися коментарем учителя, що дозволяло визначити риси характеру героя. Необхідність такої роботи пов'язана із невеликим словниковим запасом молодших школярів, який стає головною проблемою в

складанні характеристики персонажа;

– *добір прикметників та іменників для характеристики персонажа*. Така робота спочатку виконувалась із використанням переліку слів, запропонованого вчителем. Учні мали або пояснити запропоновані характеристики, спираючись на текст твору, або прибрати (викреслити) з переліку слова, які не відповідають характеру персонажа. Виконання таких вправ значно збільшувало словниковий запас, за допомогою якого можна скласти характеристику героя.

Після того, як учні звикли до аналітичної роботи із запропонованими словами-характеристиками, вони переходили до *самостійного добору характеристик* героя твору.

– *складання порівняльної характеристики двох персонажів*. Учні шляхом вибіркового читання обирали епізоди, які дозволяли визначити портрет, вчинки, взаємозв'язок з іншими персонажами, з'ясувати риси характеру. Це допомагало адекватно оцінити вчинки героїв, урахувати обставини, за яких вони відбувалися.

Вправи зображувального характеру передбачали завдання із використанням різних форм відтворення образу:

– *опис побаченої в уяві картини, ситуації, змалюваної письменником у творі* (хто як виглядав, де знаходився, які емоції переживав тощо). Словесне малювання посідало особливе місце в роботі над уточненням сприймання образу;

– *виразне читання епізоду художнього твору* (відтворення учнями свого розуміння характеру персонажа шляхом інтонування);

– *порівняння ілюстрації та фрагменту твору*, пошук відповідностей між образом, створеним словами і тим, що зробив професійний художник або початківець (учень);

– *використання «живої картинки»* («стале» відтворення епізоду твору з акцентуванням на виразності емоцій);

– *інсценування епізодів твору*.

Творчо-конструктивні ставили за мету створення нового тексту на основі прочитаного художнього твору:

– *складання розповіді-характеристики про персонаж*. Під час виконання завдання учні спочатку спиралися на план, який спрямовував їхню увагу на тому, хто головний герой, яка в нього зовнішність, вік, який випадок з ним трапився тощо;

– *переказ зі зміною особи-оповідача*. Після ознайомлення з твором учням пропонувалося уявити себе певним персонажем і розповісти від його імені, що з ним трапилося. Діти мали замінити ім'я героя займенниками «я», «мені», «мене», розкрити його емоції та переживання. У розповіді необхідно було дотримуватися послідовності подій твору.

Апробація методики роботи з формування вмінь характеризувати образ-персонаж художнього твору в початковій школі здійснювалася з поступовим нарощуванням ступеня ускладнення літературного матеріалу та відповідних методів і прийомів. Така послідовність дозволяла формувати необхідні вміння

за принципом «від простого до складного». У третьому класі використовувалися завдання: вибір слів-характеристик серед запропонованих; вибіркоче читання, читання за особами, інсценування; складання розповіді про героя за планом. У четвертому – додавались складніші, спрямовані на самостійний добір слів-характеристик, порівняння героїв одного твору або різних творів; складання розповіді-характеристики, переказ подій від імені одного з персонажів.

Методика формування вмінь характеризувати образ-персонаж художнього твору в початковій школі передбачала різну міру керування вчителя в процесі виконання учнями завдань:

– за зразком учителя – добір відповідних слів-характеристик; пошук у тексті слів, які підтверджують запропоновану характеристику; складання розповіді про персонажа за планом;

– разом із педагогом – виразне читання, словесне малювання, уявлення себе персонажем прочитаного твору і розповідь від його імені, що з ним трапилося;

– самостійне виконання завдань – вибіркоче читання, добір слів-характеристик з переліку; складання розповіді про персонажа за планом.

Результати контрольного етапу експерименту показали, що сприймання учнів 3 і 4 експериментальних класів вийшло на якісно новий рівень (констатувальний та рівень «персонажа»), тоді як більшість учнів контрольних залишилися на фрагментарному та констатувальному рівнях (за класифікацією *рівнів сприймання* М. Воюшиної).

Порівняльні результати рівнів сприймання експериментальних і контрольних класів (на кінець експерименту) у %

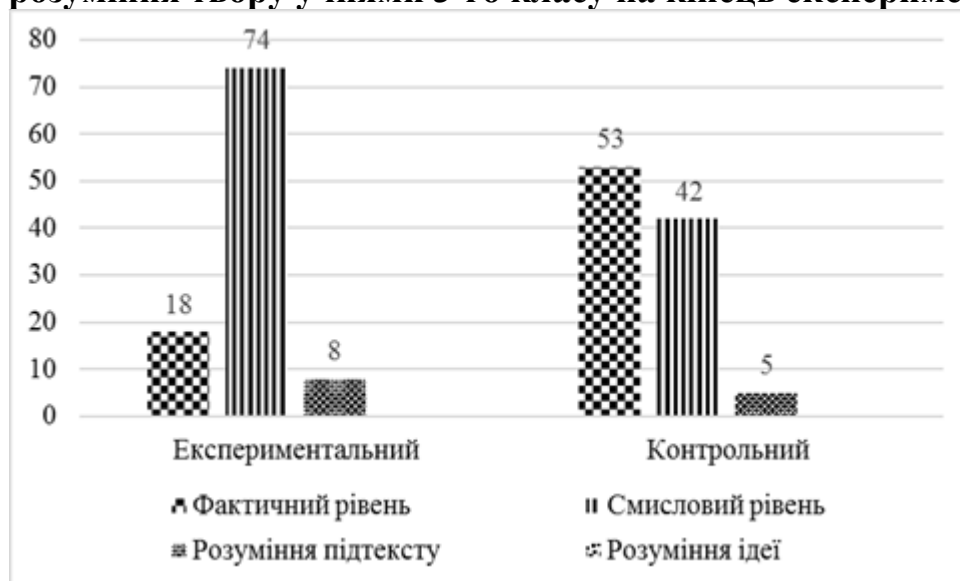
Клас	Фрагментарний		Констатувальний		Рівень «персонажа»		Рівень «ідеї»	
	Екс.	Кон.	Екс.	Кон.	Екс.	Кон.	Екс.	Кон.
3	11	38	58	61	25	1	6	-
4	10	44	52	43	28	11	10	2

Під час експериментальної роботи було підтверджено положення щодо залежності сприймання і розуміння. Зазначимо наявність помітної різниці між розумінням твору в експериментальних та контрольних класах (за класифікацією рівнів розуміння Н. Г. Морозової (фактичний рівень, смисловий, розуміння підтексту та розуміння ідеї)): на кінець експерименту на фактичному рівні перебували 18 % учнів експериментальних класів та 53 % в контрольних, тобто найнижчий рівень розуміння виявили в 3 рази більше учнів контрольного класу. В експериментальних класах значно збільшилася кількість учнів, які виявили смисловий рівень: 45 % – на початку експерименту 74 % – на кінець, тоді як в контрольних – 34 % на початку, 42 % – на кінець експерименту. Порівняльні результати рівнів розуміння твору

учнями експериментальних і контрольних класів на кінець експерименту висвітлені в діаграмах 1.2 та 1.3.

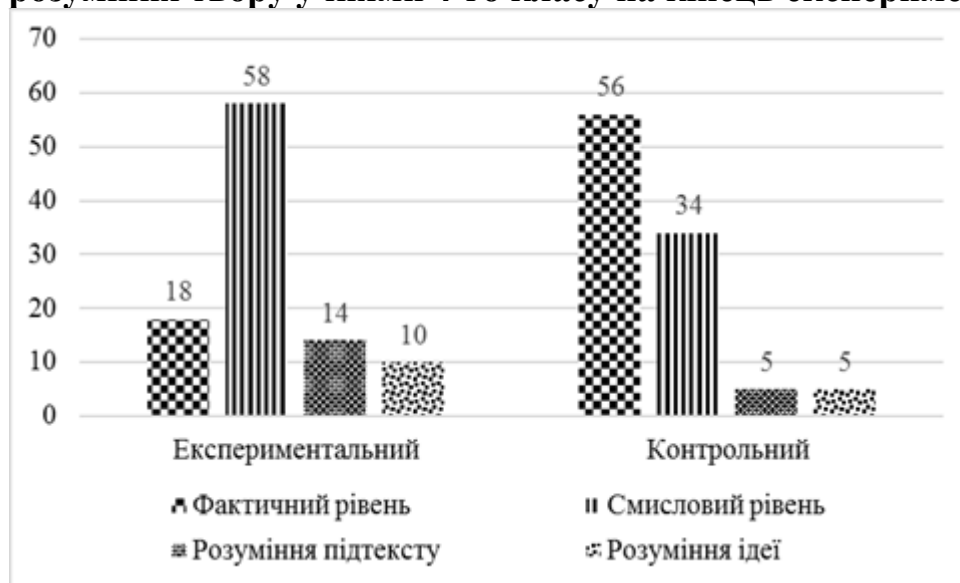
Діаграма 1.2

Рівень розуміння твору учнями 3-го класу на кінець експерименту у %

Діаграма 1.3

Рівень розуміння твору учнями 4-го класу на кінець експерименту у %

Результати контрольного етапу експерименту показали, що в більшості учнів експериментальних класів були сформовані вміння усвідомлено сприймати героя. Упродовж експериментального дослідження за допомогою різноманітних методів та прийомів роботи в дітей сформувалися основні вміння: виділяти героїв твору, визначати серед них головних і другорядних; характеризувати персонажів, добираючи не менше 4 прикметників, та складати зв'язні розповіді про дійову особу.

Про результативність запропонованої методики роботи над характеристикою персонажів у курсі літературного читання в початковій школі

свідчить те, що вона поглиблює сприйняття й розуміння художніх творів, чим дозволяє підвищити мотивацію молодших школярів до читання.

ВИСНОВКИ

Дослідження особливостей роботи над характеристикою образів-персонажів у курсі літературного читання в початковій школі дозволили зробити такі висновки:

1. Зміни, які відбуваються в педагогічній галузі сьогодні, вимагають посилення уваги до рівня сприймання і розуміння художніх творів, що неможливе без осмислення поняття «художній образ» як центральної ланки мистецтва.

Функціонування художнього образу, його структурне наповнення тісно пов'язане з еволюцією художніх систем у певні часові періоди: філософський аспект розглядався в античний період, релігійний – у Середньовіччі, естетичний – у XIX столітті. Починаючи з кінця XIX, поступово виокремлюється поняття «художній образ» в літературі як результат художнього мислення. У XX століття відбувається потужний науковий прорив у теорії художнього образу, оформлюється термінологічний тезаурус. Кінець XX століття характеризується поступовим згасанням інтересу науковців до проблеми художнього образу.

Дослідження еволюції розвитку художнього образу дозволяє стверджувати, що наукою вже накопичений великий матеріал щодо визначення специфіки образу, але він вельми різномірний, погляди вчених часом є суперечливими, та й сам обсяг значень терміна в різні періоди неоднаковий.

Основними рисами образу сучасні вчені вважають абстрактність, виразність, пластичність, самодостатність, багатозначність, експресивність та індивідуальну певність.

Аналіз наукової літератури довів, що розуміння природи художнього образу, особливостей його функціонування є необхідними для адекватного сприймання творів мистецтва. У своєму дослідженні ми приділили увагу особливому образному сприйманню, яке розглядається як складний читацький процес.

2. Результати узагальнення матеріалів численних наукових дискусій, переконали, що центральна ланка художнього твору – персонаж (із його портретом, вчинками, внутрішнім світом), який є яскравим виразником ідеї художнього твору. Для початкової школи особливого значення набувають образи дитячої літератури. Специфікою образної системи дитячої літератури вважаємо: серед розмаїття образів людей, тварин, фантастичних істот у творах переважають образи дітей; опис зовнішності персонажа займає значно менше місця, ніж у «дорослій» літературі; у мовленнєвому портреті персонажів переважає зовнішнє мовлення, яке традиційно тримається в межах нормативності; психологічне наповнення поведінки персонажів знижене, порівняно з «дорослою» літературою; у творах дитячої літератури акцентується увага на вчинку, а не на мотивації поведінки; найчастіше трапляються два

способи подання характерів героїв: зі сталими, незмінними рисами характеру (у народних та авторських казках за фольклорними мотивами) та з мінливим характером (оповідання, оригінальні авторські казки тощо).

3. Аналіз психологічних і педагогічних праць показав зростання значення питання керування дитячим сприйманням, характерними рисами якого є фрагментарність, слабкість абстрактного й узагальнювального компоненту, залежність від життєвого досвіду.

Актуальним для сучасної початкової школи є визначення рівнів сприймання художніх творів, які необхідно враховувати вчителю під час навчального процесу. У своїй роботі ми спиралися на класифікацію рівнів сприймання, запропоновану М. Воюшиною. Дослідження сприймання молодшими школярами художніх творів виявило, що більшість респондентів 3–4-х класів (70%) не уявляє персонажів.

4. Для підвищення рівня сприймання учнів необхідна систематична робота на уроках літературного читання. Аналіз науково-методичних джерел дозволив виокремити й систематизувати ефективні прийоми, що дають змогу якісно підвищити рівень сприймання учнів, а саме: використання наочного матеріалу, спрямованого на уточнення і розширення багажу знань учнів про минуле та сучасне (під час підготовки до читання), словесне і графічне малювання, різні види читання, складання розповіді про героя, інсценування.

Аналіз чинних підручників з літературного читання для початкової школи показав, що найбільшу групу в них складають твори, які містять образи-персонажі з мінімумом характеристик, а добір і послідовність розташування творів здійснюється без урахування принципу поступового ускладнення образів-персонажів.

Однак текстовий матеріал художніх творів, поданий у підручниках, без цілеспрямованої роботи не формує в молодших школярів уміння уявляти персонажів. У зв'язку з цим ми дійшли висновку про необхідність застосування комплексу вправ. Типологія вправ (аналітичні, зображуваного характеру та творчо-конструктивні) передбачала поступове формування вмінь характеризувати образ-персонаж.

5. Ефективність запропонованої методики роботи над характеристикою образу-персонажа на уроках літературного читання в початковій школі доведено шляхом проведення педагогічного експерименту. Для реалізації формувального етапу дослідження були дібрані художні твори, які представляють розмаїття образів дитячої літератури XIX – XXI століття.

Під час експериментальної роботи на кожному уроці застосовано всі три типи вправ: більшу частину займали аналітичні й зображуваного характеру, творчо-конструктивні лише 10-15% навчального часу. Акцент було зроблено на адекватному сприйманні образу-персонажа з опорою на аналіз художнього твору. Методика формування вмінь сприймати й характеризувати образ-персонаж передбачала різну міру керування вчителем в процесі виконання учнями завдань: за зразком учителя; разом із педагогом; самостійне виконання.

Дослідження показало, що після проведеної роботи сприймання учнів експериментальних класів вийшло на якісно новий рівень. Якщо на початку експерименту на констатувальному рівні та рівні «персонажа» перебували 43 % четвертокласників, то на кінець кількість таких учнів збільшилась майже вдвічі (80 %). Наголосимо, що відповідні зміни відбулися і в третіх класах – більшість третьокласників (83 %) на кінець експерименту перебували на констатувальному рівні та рівні «персонажа», тоді як на початку експерименту таких учнів було майже вдвічі менше.

Виявлено помітну різницю між розумінням твору в експериментальних та контрольних класах: на кінець експерименту на фактичному рівні перебували 18 % учнів експериментальних класів та 53 % – контрольних, що засвідчує несформованість читацьких навичок учнів, які навчалися за традиційною методикою. В експериментальних класах значно збільшилася кількість учнів, які виявили смисловий рівень: 45 % – на початку експерименту, 74 % – на кінець, тоді як в контрольних – 35 % на початку, 42 % – на кінець експерименту.

Під час проведення експерименту була помітна позитивна динаміка у формуванні вмінь учнів працювати як над твором загалом, так і над образом-персонажем. В учнів сформувалися вміння розповідати про свої враження, почуття, які виникли під час ознайомлення з твором, виділяти героїв, складати характеристику образу-персонажа й знаходити характерні вислови для аргументації проголошеної думки.

Розроблену методику роботи над сприйманням образів-персонажів і розумінням художнього твору можна вважати оптимальною, оскільки вона дозволяє сформувати в учнів необхідні читацькі компетентності. Дослідження продемонструвало, що запропонована методика роботи над характеристикою персонажів у курсі літературного читання в початковій школі забезпечена спеціально дібраними текстами, комплексом завдань, що дає змогу не тільки покращити якість роботи з художніми творами, результативність процесу роботи над характеристикою персонажів, а й підвищити мотивацію молодших школярів до читання.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо в поглибленні методики формування вмінь адекватно усвідомлювати художні образи в усьому їх розмаїтті.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, у яких опубліковано основні наукові результати

1. Гнатенко К. І. Особливості методичної роботи над характеристикою персонажа художнього твору в початковій школі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. Київ, 2018. Випуск 64. С. 52 – 56.
2. Гнатенко К. І. Психолого-педагогічні питання сприйняття художнього

твору молодшими школярами. *Наука і Освіта: науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Г. С. Ушинського*. Серія: педагогіка. Одеса, 2016. № 10. С. 18 – 23.

3. Гнатенко К. І. Проблеми вивчення художнього образу в літературному творі. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць*. Серія: філологічні науки (літературознавство). Миколаїв, 2016. №1(17). С. 59 – 64.

4. Гнатенко К. І. Сміслові сприйняття художнього твору молодшими школярами на уроках літературного читання як методична проблема. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон, 2017. Випуск 77. Том 1. С. 70 – 75.

5. Гнатенко К. І. Сприйняття та розуміння образу-персонажа молодшими школярами під час роботи над художнім твором. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: педагогіка. Тернопіль, 2017. №2. С. 169 – 174.

6. Гнатенко К. І. Шляхи методичної роботи над характеристикою персонажа в курсі літературного читання в початковій школі. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць*. Серія: педагогічні науки. Миколаїв, 2017. № 4 (59). С. 158 – 163.

7. Hnatenko K. General questions of the character description work at the lessons of literary reading in primary school. *European Journal of Humanities and Social Sciences*. Austria, Vienna, 2017. № 1. P. 50 – 52. URL: http://eprints.ugd.edu.mk/17597/1/EJH-1_2017.pdf

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Гнатенко К. І. Загальні питання процесу сприйняття художніх творів молодшими школярами. *Методологія сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць за результатами XIII Міжнародної науково-практичної конференції (10 – 11 листопада 2016 р.)*. Харків, 2016. С. 28 – 30.

9. Гнатенко К. І. Робота над усвідомленням образів персонажів на уроках літературного читання в початковій школі. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції: збірник матеріалів XX Всеукраїнської науково-практичної конференції (21 квітня 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 45 – 46.

10. Гнатенко К. І. Методичні питання роботи над характеристикою персонажа на уроках літературного читання. *Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів, магістрантів та молодих науковців (27 – 28 квітня 2017 р.)*. Суми, 2017. С. 121 – 123.

11. Гнатенко К. І. Організація роботи над характеристикою персонажа на уроках літературного читання в початкових школах України. *Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: International scientific-practical conference (September 29, 2017)*. Tbilisi, Georgia, 2017. P. 147 – 150.

12. Гнатенко К. І. Особливості методичної роботи над характеристикою

персонажа в початковій школі. *Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics: International research and practices on ference* (October 20 – 21, 2017). Lublin, Republic of Poland, 2017. P. 47 – 50.

13. Гнатенко К. І. Робота над сприйняттям образів-персонажів у початковій школі на уроках літературного читання. «*Дитинство і література: поетика, методика, дидактика*»: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 жовтня, 2018 р.). Львів, 2018. С. 20 – 22.

АНОТАЦІЯ

Гнатенко К. І. Методика роботи над характеристикою образу-персонажа в курсі літературного читання в початковій школі. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України. Тернопіль, 2019.

Дослідження присвячено актуальній проблемі методики роботи над характеристикою образу-персонажа в курсі літературного читання в початковій школі. У праці висвітлено мовознавчі, літературознавчі, педагогічні та психологічні основи методики роботи над характеристикою образу-персонажа; результати аналізу програм, підручників, методичних посібників з літературного читання; виявлено рівень умінь молодших школярів характеризувати персонажі та аналізувати твір загалом.

Проаналізовано результати стану сприймання та розуміння учнями молодших класів художніх творів, які сприяли розробці методики роботи над характеристикою образів-персонажів та укладанню типології вправ, спрямованих на формування вмінь характеризувати образ-персонаж.

Ефективність методики роботи над характеристикою образів-персонажів в курсі літературного читання в початковій школі доведено результатами контрольного зрізу педагогічного експерименту.

Ключові слова: художній образ, характеристика персонажа, літературне читання, методика, молодші школярі.

АННОТАЦИЯ

Гнатенко Е. И. Методика работы над характеристикой образа-персонажа в курсе литературного чтения в начальной школе. На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (украинский язык). Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Министерство образования и науки Украины. Тернополь, 2019.

Исследование посвящено актуальной проблеме начальной школы –

методике работы над характеристикой образа-персонажа в курсе литературного чтения. В работе освещены языковедческие, литературоведческие, педагогические и психологические основы работы над характеристикой образа-персонажа; результаты анализа программ и учебников по литературному чтению и методических пособий по методике ее обучения; выявлен уровень умений младших школьников характеризовать персонажи и анализировать произведение в целом.

Проанализированы результаты состояния восприятия и понимания учениками младших классов художественных произведений, которые способствовали: разработке программы, которая предполагала подбор художественных произведений; составлению системы работы над характеристикой образов-персонажей; разработке системы упражнений для каждого класса.

Эффективность методики работы над характеристикой образов-персонажей в курсе литературного чтения в начальной школе доказана результатами контрольного среза педагогического эксперимента.

Ключевые слова: художественный образ, характеристика персонажа, литературное чтение, методика, младшие школьники.

RESUME

Hnatenko K. I. Methodology of work on the characteristics of the image-character in course of literary reading in primary school. – As a manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Studies, Specialty 13.00.02 – Theory and Methods of Teaching (Ukrainian language). Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Ternopil, 2019.

The thesis «Methodology of work on the characteristics of the image-character in course of literary reading in primary school» is a complex study of the theoretical and practical problems related to the methodology of work on the piece of imaginative writing.

The paper discusses the emergence of the concept «image» in the philosophical, pedagogical and literary categories. The problem of the artistic image is considered in the development and from the perspective of its social role. The artistic image as one of the main categories of art carries the cultural imprint and varies according to the main trends and requirements of society. The main features of the image are abstraction, expressiveness, flexibility, self-sufficiency, ambiguity, expressiveness, and confidence. The artistic image reveals not only the individual features of the phenomenon or a group of phenomena, but it also reveals some common features and regularities inherent to these phenomena.

Today it is vital to establish common classification of the images of childhood reading that will contribute to the further development of both theoretical and practical areas of literary studies.

In the context of the study, special attention should be paid to the problem of the artistic perception, which was widely covered in the scientific literature of the

XX-XXI century. The study considers the main properties of artistic perception: objectivity integrity, structure, regularity, non-regularity, consciousness, and like. Perception is considered to be a prerequisite on the way to better understanding of literary works.

The majority of the studies on the perception and analysis of the image-character are methodological in nature and therefore directly connected to the schools, where work on the images-characters holds one of the key places in the contents of literary works.

In primary school, the problem of perception of the image of the character has traditionally been shaped by the issues related to the reading and writing skills. Unlike the high school, the lessons of literary reading in the primary school are usually organized with under the teacher guidance, as the students find it difficult to determine the motives of characters, and their emotional state, which is primarily due to the age and insufficient life experience.

Analysis of scientific and methodological sources results in the conclusion that to increase the level of semantic perception of the students there is a need in the systematic work on the lessons of literary reading. Effective techniques that allow enhancing the qualitative level of perception of students are the use of visual material aimed at clarifying and expanding the knowledge of students about the past and the present (during the pre-reading stage), verbal and graphical imaging, different kinds of reading, compiling a story about the hero, the staging.

During the pilot phase of the study, the students have formed the basic skills necessary to estimate the character: to distinguish the protagonist, to identify the secondary characters; to determine the setting of the novel, causes and their relationship; to talk about the reader's own experiences and the feelings that arose during the familiarization with the piece of art; to reveal the nature of the character on the basis of the author's characteristics, through action, a vivid portrait of the details, to establish the author's attitude to characters, to formulate the reader's own attitude to what is depicted, to find the figurative expressions for reasoning represented thoughts. The tasks had the difficulty level depending on the grade and the developed skills of the students.

After considering the results of the control phase of the study it is possible to assert that the proposed methodology of work on the characterization of characters during the lessons of literary reading in primary school helps to increase the ability of junior students to perceive and understand artistic works.

The scientific novelty of the obtained results is that the thesis is one of the first attempts to comprehensively describe the problem of studying the images of the characters in elementary school, given modern training methods, the latest achievements of pedagogy and psychology.

The practical significance of the obtained results is presented in the scientific positions of the thesis, conclusions and suggestions can be used:

- a) in research activities for further studies of theoretical and practical problems of perception and understanding of the artistic image in literary works;
- b) in the educational process: in the preparation of lectures for students in the

higher education institutions, for conducting practical classes on discipline "Methodology of the Ukrainian language teaching", and for writing textbooks, methodical and scientific textbooks, and other methodological materials.

Keywords: artistic image, characterization, literary reading, methods, primary school students.

Підписано до друку 19.03.2019 р.
Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 03/19/2-1

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. 8 (0352) 40-08-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.
ФОП Осадца Ю. В.